

ARKADIUSZ RZEPKOWSKI
UNIwersytet Łódzki*

Struktura społeczna ludności województwa poznańskiego w świetle powszechnych spisów ludności II RP

Niniejszy artykuł poświęcony jest strukturze społecznej ludności województwa poznańskiego w dwudziestoleciu międzywojennym. Bazę źródłową pracy stanowią wyniki powszechnych spisów ludności z tego okresu. Województwo poznańskie obejmowało przez prawie cały czas istnienia II Rzeczypospolitej większą część Wielkopolski, bez jej kresów wschodnich¹. Kwestie te poruszył w swych badaniach Stefan Kowal, choć zastosowany przez niego model stratyfikacji jest właściwie powtórzeniem kategoryzacji zastosowanej w spisach, co moim zdaniem jest zbyt dużym uproszczeniem².

Wielkopolska to ważny pod względem gospodarczym i demograficznym region Polski. Po 1815 r. większość tego obszaru trafiła do monarchii Hohenzollernów jako Wielkie Księstwo Poznańskie. W obrębie zjednoczonych ziem niemieckich po 1871 r. przeżywało ono intensywny rozwój ekonomiczny, ze szczególnym nasileniem na przełomie XIX i XX w., pomimo że było ono relatywnie słabo uprzemysłowione i odgrywało rolę zaplecza rolniczego bardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Niemieckiego³.

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii.

¹ W 1938 r. przyłączono do niej kilka powiatów wchodzących uprzednio w skład województwa łódzkiego, tzn. kaliski, koniński, turecki i kolski; tereny te należą do ziem historycznej Wielkopolski.

² S. Kowal, *Struktura społeczna Wielkopolski w międzywojennym dwudziestoleciu 1919–1939*, Poznań 1974.

³ A. Czubicki, *Wielkopolska w latach 1918–1939*, Poznań 2000, s. 5.

Struktura społeczna ludności międzywojennej Polski została już kilkadziesiąt lat temu opisana w skali globalnej przez J. Żarnowskiego, a także M.M. Drozdowskiego⁴. Pojawia się jednak konieczność przedstawienia stratyfikacji społecznej ludności poszczególnych województw II Rzeczypospolitej, które różniły się pomiędzy sobą stopniem rozwoju społeczno-gospodarczego, przejawiającego się głównie w różnej ich urbanizacji i stopniu uprzemysłowienia.

Województwo poznańskie w okresie dwudziestolecia międzywojennego cechowało się zdecydowanie rolniczym charakterem, rozwinał się tu przede wszystkim przemysł spożywczy, dość dobrze rozwinięte było wielkopolskie rzemiosło, które kontynuowało tradycje z okresu zaborów. Struktura gospodarcza tego województwa była w ogóle dziedzictwem zaborów, w okresie swej przynależności do Niemiec stanowiło ono bowiem rolnicze zaplecze lepiej uprzemysłowionych ziem monarchii Hohenzollernów. Jedynym miastem, w którym rozwinał się w tym czasie przemysł był Poznań, aczkolwiek i to miasto miało raczej charakter handlowo-rzemieślniczy. Wielkie Księstwo Poznańskie dostarczało w tym czasie siły roboczej do Nadrenii, Saksonii i innych dobrze zindustrializowanych regionów Niemiec.

W ramach II Rzeczypospolitej województwo poznańskie było terenem, gdzie występowało duże zagęszczenie miast, szczególnie małych. Na początku lat dwudziestych XX w. ponad 50% osób czynnych zawodowo nadal zatrudnionych było w rolnictwie i leśnictwie, w przemyśle pracowało niecałe 17% ludności. Podkreślić należy, iż pomimo rolniczego charakteru tego województwa z pracy na roli utrzymywało się tu niecałe 50% mieszkańców. W okresie międzywojennym pojawiła się korzystna koniunktura dla przemysłu wielkopolskiego, który znalazł rynki zbytu na wschodnich obszarach Rzeczypospolitej⁵.

⁴ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 31–34, tabl. 8; M.M. Drozdowski, J. Żarnowski, *Przemiany struktury społecznej II Rzeczypospolitej*, [w:], *Droga przez półwiecze. O Polsce lat 1918–1968*, red. S. Herbst i Cz. Madajczyk, Warszawa 1969, s. 253–268.

⁵ J. Topolski, *Wielkopolska poprzez wieki*, Poznań 1999, s. 263–265; A. Czubiński, *op. cit.*, s. 60–61; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 117; J. Tomaszewski, Z. Landau, *Polska w Europie i świecie 1918–1939*, Warszawa 2005, s. 43; F. Miedziński, *Poznań w okresie burżuazyjnego państwa polskiego. 1918–1939*, [w:] *Dziesięć wieków Poznania*, red. K. Malinowski, t. I (*Dzieje społeczno-gospodarcze*), Poznań–Warszawa 1956, s. 218; S. Borowski, *Ludność*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. II (*Lata 1793–1918*), red. W. Jakubczyk, Poznań 1973, s. 372–373; L. Trzecia-

W dotychczasowych badaniach⁶ nad strukturą społeczną II Rzeczypospolitej stosowano stratyfikację klasowo-warstwową. Zakłada ona, że istnieją następujące klasy i warstwy społeczne: burżuazja, drobnomieszczaństwo, pracownicy umysłowi, klasa robotnicza, ziemiaństwo, chłopi. Przedstawioną stratyfikację zastosował w swoich badaniach Janusz Żarnowski⁷. Wyniki badań prowadzonych z jej zastosowaniem mają jednak charakter szacunkowy⁸. Zachodzi więc potrzeba dokonania innego podziału badanej ludności.

W powszechnym spisie ludności z 1921 r. podzielono całą badaną populację na czynnych i biernych zawodowo, a następnie pod względem stanowiska społecznego na „samodzielnych” i „najemnych”. Samodzielni zostali rozdzieleni na dwie podgrupy: „samodzielnych zatrudniających obce siły robocze” i „samodzielnych nie zatrudniających obcych sił roboczych”. Poza samodzielnymi wyróżniono jeszcze następujące kategorie: „personel pracowniczy”, „robotnicy i chałupnicy”, „pomagający członkowie rodzin”⁹ oraz „osoby o niewiadomym stanowisku społecznym”¹⁰. Zastosowana w czasie spisu klasyfikacja społeczna, choć skorelowana ze strukturą zawodową (branżową), nie jest więc zbieżna z żadną z przedstawionych wyżej stratyfikacji społecznych. Wydaje się, że pomimo

kowski, *Pod pruskim zaborem*, [w:] *Poznań. Zarys dziejów*, red. J. Topolski, Poznań 1973, s. 68–69.

⁶ Chodzi tutaj o badania prowadzone przez J. Żarnowskiego i M.M. Drozdowskiego.

⁷ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 19–30; W. Mędrzecki, *Chłopi*, [w:] W. Mędrzecki, Sz. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Polskie w XX wieku*, Warszawa 2003, s. 108; J. Żarnowski, *Epoka dwóch wojen*, [w:] I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 2005, s. 617–631. Pewnym mankamentem zastosowanej przez Janusza Żarnowskiego stratyfikacji klasowo-warstwowej jest brak wyróżnienia w obrębie ludności miejskiej średniozamożnych przedsiębiorców.

⁸ Są one poza tym obciążone dość dużym błędem, wynikającym jak sądzę z niemożności ustalenia w sposób precyzyjny, jaka część ludności wchodziła w skład danej grupy społecznej, ze względu na brak danych o pozycji ekonomicznej, na którą składał się posiadany przez nich majątek, kapitał zakładowy czy obroty firm.

⁹ „Pomagający członkowie rodzin” występowali przede wszystkim u małych rolnych chłopów, drobnych rzemieślników czy handlowców.

¹⁰ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. XVI, s. 96–97, tab. XVII; s. 116–117, tab. XVIII; s. 138–139, tab. XVIII.

rozdzielenia samodzielnych na tych posiadających pracowników i nie posiadających pracowników najemnych nie pozwala na precyzyjne wydzielenie ziemian¹¹, burżuazji¹², chłopów czy drobnomieszczanstwa. Jeszcze trudniej jest ustalić liczebność poszczególnych grup społecznych przy zastosowaniu stratyfikacji amerykańskiej, która wyróżnia klasę wyższą, średnią i niższą.

W swoich badaniach zastosowałem więc dość mocno zmodyfikowany typ klasowo-warstwowy. W przypadku wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. będzie to podział na kategorie: „zamożni i średniozamożni posiadacze”¹³ (w grupie tej znaleźli się więc ziemianie, burżuazja; średniozamożni właściciele przedsiębiorstw, sklepów czy warsztatów rzemieślniczych, bogatsi i średniozamożni chłopi), do grupy tej weszli więc „samodzielni zatrudniający obce siły robocze”; „drobni posiadacze” (grupa ta powstała z połączenia dwóch kategorii: „samodzielnych nie zatrudniających obcych sił roboczych” i „pomagających członków rodzin”), byli to więc małorolni chłopi, właściciele niewielkich zakładów rzemieślniczych oraz drobni handlarze; „pracownicy umysłowi” to ci, którzy w spisie odpowiadali kategorii o nazwie „personel pracowniczy”. Pracownicy umysłowi to grupa, do której wchodziła inteligencja oraz osoby wykonujące pracę umysłową, których nie można jednak zaliczyć do inteligencji, będący zatem kategorią pośrednią pomiędzy właściwą inteligencją a pracownikami fizycznymi¹⁴; robotnicy i chałupnicy¹⁵ oraz osoby o nieokreślonym sta-

¹¹ O przynależności do ziemiaństwa decydował nie tylko majątek, który w przypadku ziem dawnej Kongresówki nie powinien być mniejszy niż 50,5 ha, ale i styl życia, co – szczególnie w przypadku tego ostatniego warunku – jest niemożliwe do ustalenia na podstawie powszechnych spisów ludności. Za podstawę rozróżnienia większej własności rolnej od drobnej przyjmuje się także wiele innych czynników, jak choćby w przypadku tej pierwszej możliwość stosowania bardziej skomplikowanej techniki rolnej. Por. W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 20–21; Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996, s. 47.

¹² Można jedynie ustalić liczebność burżuazji przemysłowej, czego nie da się dokonać w przypadku burżuazji handlowo-finansowej czy związanej z działalnością logistyczną, zapewne także licznej.

¹³ Klasa średnia, występująca w stratyfikacji amerykańskiej, odpowiada w tej grupie społecznej zamożnym pracownikom umysłowym.

¹⁴ J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1964, s. 33; J. Tomaszewski, *Inteligencja jako grupa społeczna w Polsce międzywojennej*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, R. 72, nr 1, s. 105.

nowisku społecznym, w obrębie tej kategorii znajdowały się zapewne też osoby z kręgów marginesu społecznego. Zaprezentowany wyżej podział ludności pod względem struktury społecznej jest w dużej mierze zbieżny z klasyfikacją spisową, choć taka jej interpretacja ma nadal charakter w dużej mierze szacunkowy i jest zapewne także obciążona wciąż licznymi uproszczeniami. Niemniej jednak, moim zdaniem, jest ona właściwsza ze względu na przyjęty rodzaj stratyfikacji społecznej zawarty w wynikach powszechnych spisów ludności aniżeli dzielenie badanej społeczności na podstawie stratyfikacji klasowo-warstwowej lub amerykańskiej¹⁶.

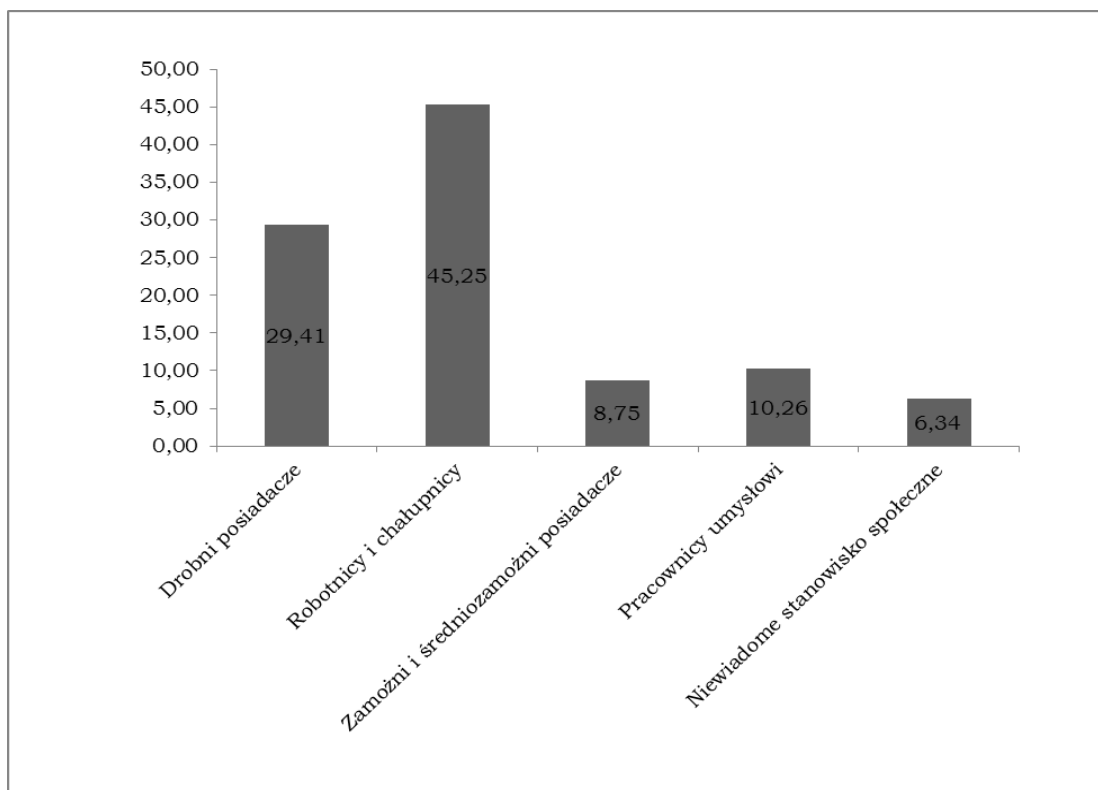
W opublikowanych wynikach powszechnego spisu ludności z 1931 r. ludności zatrudnionej w rolnictwie poświęcono odrębne tabele niż grupom populacji zatrudnionym w pozostałych działach. Wyróżniono ludność samodzielną w rolnictwie, którą podzielono na: „zatrudniających siły najemne”, „nie zatrudniających sił najemnych” oraz „dożywotników” wraz z osobami pozostającymi na ich utrzymaniu. Ludność najemną w rolnictwie (dane odnoszą się do całej ludności łącznie oraz czynnych zawodowo) podzielono pod kątem stanowiska społecznego na: „pracowników umysłowych” i „wszystkich robotników” (w grupie tej znaleźli się także rzemieślnicy zatrudnieni w gospodarstwach rolnych¹⁷). W odniesieniu do ludności zatrudnionej w pozarolniczych działach kategorii tych było jeszcze więcej. „Samodzielnym wraz z pomagającymi członkami rodzin” podzielono na: „zatrudniających siły najemne” oraz „nie zatrudniających sił najemnych”; „pracowników najemnych” podzielono na „pracowników umysłowych”, „robotników oraz chałupników wraz z pomagającymi członkami rodzin”¹⁸.

¹⁵ Chałupnicy byli uzależnieni ekonomicznie od przedsiębiorcy, dlatego też zaliczono ich do jednej kategorii wraz z robotnikami. Por. E. Rosset, *Proletariat łódzki w świetle badań demograficznych*, Łódź 1930, s. 7–8.

¹⁶ A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008, s. 88–89.

¹⁷ Ich status społeczny był zbliżony do statusu społecznego robotników.

¹⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 29, tab. 19; s. 30, tab. 24; s. 32, tab. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 68, tab. 19; s. 85, tab. 22; s. 87, tab. 22; s. 88, tab. 22; s. 100, tab. 24; s. 112, tab. 28; s. 113, 166–167, 214–215, 254–255.

Wy k r e s 1. Struktura społeczna ludności województwa poznańskiego w 1921 r.
– czynni i bierni zawodowo (w %)

Ź r ó d ł o: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. XXIV, s. 156–157, tab. XVII (obliczenia własne).

Ustalenie struktury społecznej ludności województwa poznańskiego w 1931 r. jest więc w porównaniu do 1921 r. jeszcze bardziej skomplikowane, głównie ze względu na oddzielenie ludności rolniczej od reszty, szczególnie przy ustalaniu struktury społecznej czynnych zawodowo i w tym przypadku ma charakter w dużej mierze przybliżony¹⁹. W odniesieniu do wyników spisu z 1931 r. zastosowałem tę samą co w 1921 r. stratyfikację społeczną. Wyróżnionych w ramach ludności zatrudnionej w rolnictwie dożywotników i osoby utrzymywane przez nich²⁰ zaliczyłem do drobnych posia-

¹⁹ Brak danych, jaka część samodzielnych zatrudnionych w rolnictwie zamieszkiwała wieś.

²⁰ „Dożywotnicy” to osoby uzyskujące dochody z tytułu przekazania praw własnościowych lub wydzierżawienia ziemi innym osobom.

daczy, pod względem pozycji społeczno-ekonomicznej tej kategorii zaliczenie ich bowiem do tej grupy społecznej jest posunięciem najbardziej optymalnym.

W świetle wyników powszechnego spisu ludności z 1921 r. (wykres 1) biorąc pod uwagę całą ludność województwa poznańskiego aż 45,25% stanowili robotnicy i chałupnicy. Drobnii posiadacze plasowali się na drugim miejscu ze wskaźnikiem – 29,41%. Dziesięć procent społeczeństwa tego województwa to pracownicy umysłowi. Udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy był dość wysoki i stanowił 8,75%. Stratyfikacja społeczna ludności województwa poznańskiego dla czynnych zawodowo wyglądała w sposób następujący: drobnii posiadacze – 37,65%, robotnicy i chałupnicy – 44,17%, zamożni i średniozamożni posiadacze – 4,86%, pracownicy umysłowi – 6,01%, osoby o niewiadomym stanowisku społecznym – 7,31%²¹. W przypadku czynnych zawodowo można więc zaobserwować podobne proporcje jak u wszystkich mieszkańców, choć widoczny jest niższy wskaźnik robotników i chałupników, a wyższy drobnych posiadaczy, co można wytłumaczyć większą aktywizacją zawodową ludności w tej grupie społecznej²². U zamożnych i średniozamożnych posiadaczy oraz pracowników umysłowych natomiast odsetek czynnych zawodowo był niższy, co oczywiście wynikało z raczej lepszej ich sytuacji ekonomicznej.

W miastach (tab. 1) zdecydowanie największą grupą społeczną byli robotnicy i chałupnicy, których odsetek w przypadku czynnych i biernych zawodowo wynosił 55,68, a u czynnych – 46,32%. Drugą pod względem wielkości grupą byli drobnii posiadacze, stanowiący 17,39% mieszkańców miast. Dość znaczny był także odsetek pracowników umysłowych, szczególnie u czynnych zawodowo – 13,36%. Zamożni i średniozamożni posiadacze w przypadku czynnych i biernych zawodowo stanowili 6,33%, niższy był udział tej grupy w obrębie tylko czynnych. W miastach województwa poznańskiego dość znaczna była więc ta część społeczności miejskiej, która utrzymywała się z prowadzenia własnej działalności gospodarczej.

²¹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, t. XXIV, s. 156–157, tabl. XVII (obliczenia własne).

²² Osoby wchodzące w skład tych rodzin pracowały w rodzinnych firmach lub też gospodarstwach. Szczególnie odnosi się do rolników, gdzie większość rodzin, w tym dzieci, pracowała zawodowo.

Tabela 1

Struktura społeczna ludności miejskiej województwa poznańskiego
w 1921 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	6,33	4,58
Drobni posiadacze	17,39	20,15
Pracownicy umysłowi	10,21	13,36
Robotnicy i chałupnicy	55,68	46,32
Niewiadome stanowisko społeczne	10,39	3,55

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. XXIV, s. 176–177, tab. XVII (obliczenia własne).

Tabela 2

Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa poznańskiego
w 1921 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	9,87	4,99
Drobni posiadacze	35,61	45,81
Pracownicy umysłowi	3,85	2,58
Robotnicy i chałupnicy	47,12	43,17
Niewiadome stanowisko społeczne	3,55	3,46

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. XXIV, s. 197–198, tab. XVII (obliczenia własne).

Na wsi (tab. 2) największą grupą społeczną w odniesieniu do wszystkich mieszkańców byli robotnicy i chałupnicy²³, choć udział ich nie był już tak wysoki jak w miastach, u czynnych i biernych zawodowo wskaźnik osiągał poziom 47,12%, u samych czynnych osiągał poziom 43,17%. Znacznie więcej niż w miastach było drobnych posiadaczy, których udział w przypadku całej ludności wynosił 35,61%, u czynnych zawodowo byli oni najliczniejszą grupą społeczną, ich poziom ich osiągnął wartość 45,81%. Wskaźnik pracowników umysłowych był znacznie niższy aniżeli w przypadku miast, wynosił bowiem tylko 3,55% u czynnych i biernych zawodowo, natomiast u czynnych jedynie 2,58%, co oczywiście ma związek ze słabszym wykształceniem ludności wiejskiej i mniejszym zapotrzebowaniem na osoby wykonujące pracę umysłową na wsi.

Zamożni i średniozamożni posiadacze na wsi poznańskiej, biorąc pod uwagę całą populację, stanowili znacznie większy odsetek aniżeli w miastach, u czynnych zawodowo wskaźnik ten nie był już taki duży²⁴ i niewiele różnił się od miejskiego. Większy aniżeli w miastach udział drobnych posiadaczy wynika oczywiście z faktu, że znaczna część ludności wiejskiej prowadziła własne (w przypadku drobnych posiadaczy nieduże) gospodarstwa rolne.

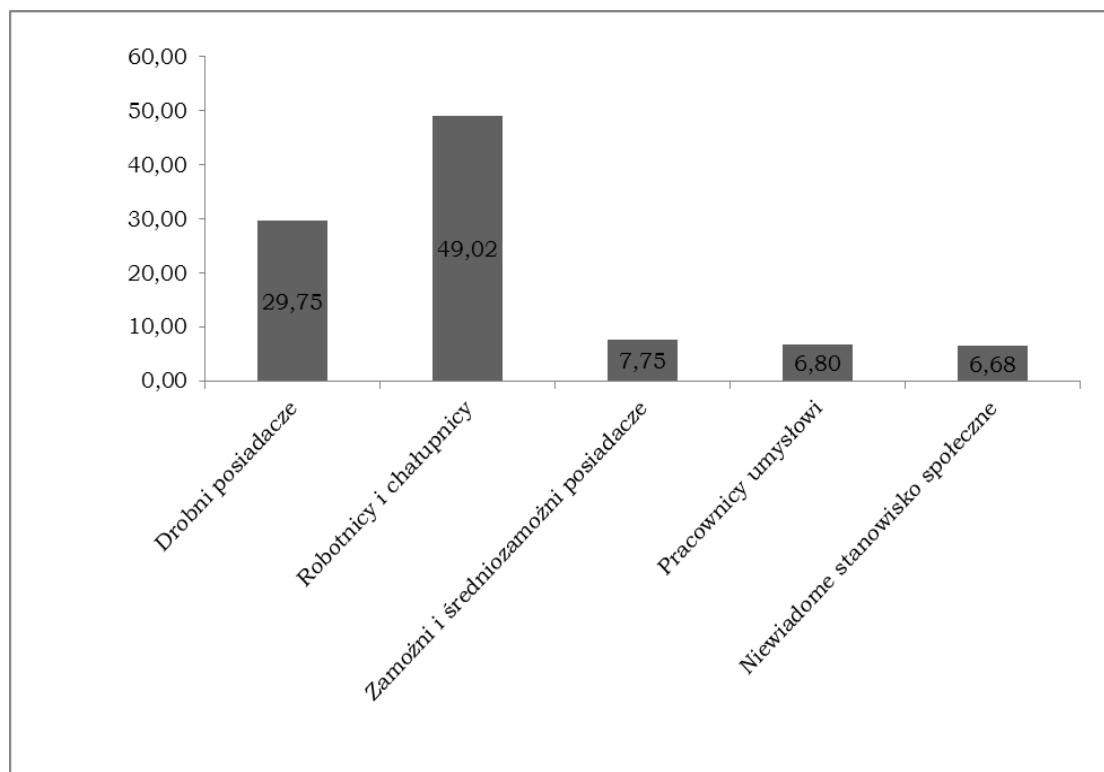
W 1931 r. w przypadku wszystkich mieszkańców województwa (wykres 2) odnotować należy w porównaniu z rokiem 1921 wzrost odsetka robotników i chałupników do poziomu 49,02%. Był on znacznie większy aniżeli w przypadku znacznie lepiej uprzemysłowionego województwa łódzkiego, gdzie udział robotników i chałupników wynosił w 1921 r. 40,50%²⁵. Można mówić o dość znacznym

²³ Dość duży udział robotników i chałupników na wsi jest wynikiem występowania na tym obszarze nowoczesnych dużych gospodarstw i majątków rolnych, w których pracowała ludność najemna. Na wsi poznańskiej wykształcił się więc typ rolnictwa charakterystyczny dla krajów wysoko rozwiniętych.

²⁴ W majątkach ziemiańskich i u bogatych chłopów członkowie rodziny nie podejmowali pracy zawodowej, co oczywiście u ziemian było niejako uwarunkowane obyczajowo.

²⁵ W miastach województwa wskaźnik robotników i chałupników był już większy i wynosił 56,96%. Znacznie większy w porównaniu z łódzkim był w skali całego województwa poznańskiego (czynni i bierni zawodowo) także odsetek pracowników umysłowych, w łódzkim stanowili tylko 4,18%, drobnych posiadaczy było 41,85%, a zamożnych i średniozamożnych posiadaczy 11,37%, czyli znacznie więcej niż w poznańskim. Por. A. Rzepkowski, *Struktura społeczna mieszkańców województwa łódzkiego w świetle powszechnych spisów ludności w 1921 i 1931 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2012, R. XI, nr 1, s. 35–37, tab. 5, 6.

spadku udziału pracowników umysłowych i niewielkim zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, odsetek drobnych posiadaczy pozostał właściwie taki sam. Stan taki spowodowany był zapewne dużym wzrostem liczebnym klasy robotniczej, znacznie przewyższający przyrost inteligencji i innych osób wykonujących pracę umysłową.

Wy k r e s 2. Struktura społeczna ludności województwa poznańskiego w 1931 r.
– czynni i bierni zawodowo (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie bez miasta Poznania*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 76, s. 170–171, tab. 28; s. 123, tab. 22; s. 150, tab. 24; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Poznań*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 74, s. 24, tab. 19; s. 25, tab. 24; s. 26–27, tab. 28 (obliczenia własne).

Jeśli chodzi o czynnych zawodowo, to proporcje te w 1931 r. wyglądały w sposób następujący: drobni posiadacze – 32,60%, robotnicy i chałupnicy – 47,67%, zamożni i średniozamożni posiadacze, pracownicy umysłowi – 7,17%, osoby o niewiadomym stano-

wisku społecznym – 5,38%²⁶. W porównaniu z 1921 r. nastąpił wzrost udziału robotników i chałupników, dość znaczny zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, a także, choć w mniejszym już stopniu, pracowników umysłowych. Towarzyszył temu wyraźny spadek wskaźnika drobnych posiadaczy. Przyrost odsetka zamożnych i średniozamożnych posiadaczy z 4,86 do 7,18% wiąże się zapewne z rozwojem gospodarczym województwa poznańskiego i awansem ekonomicznym pewnej grupy przedsiębiorców. Z kolei powiększenie się grupy pracowników umysłowych w strukturze zawodowo czynnych mieszkańców wynika z rozbudowy administracji, szkolnictwa, służb mundurowych i generalnie zwiększenia się w dziesięcioleciu liczby osób lepiej wykształconych.

Tabela 3

Struktura społeczna ludności miejskiej województwa poznańskiego
w 1931 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	6,60	5,87
Drobni posiadacze	17,73	18,16
Pracownicy umysłowi	13,41	15,23
Robotnicy i chałupnicy	52,75	53,85
Niewiadome stanowisko społeczne	9,51	6,88

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie bez miasta Poznania*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 76, s. 224–225, tab. 28; s. 124, tab. 22; s. 150, tab. 24; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Poznań*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 74, s. 24, tab. 19; s. 25, tab. 24; s. 26–27, tab. 28 (obliczenia własne).

²⁶ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie bez miasta Poznania*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 76, s. 171, tab. 28; s. 126, tab. 22; s. 150, tab. 24; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Poznań*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 74, s. 24, tab. 19; s. 26–27, tab. 18 (obliczenia własne).

Tabela 4

Struktura społeczna ludności miast liczących powyżej 20 000 mieszkańców województwa poznańskiego w 1931 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	5,06	3,96
Drobni posiadacze	13,36	12,72
Pracownicy umysłowi	16,99	17,13
Robotnicy i chałupnicy	55,39	50,69
Niewiadome stanowisko społeczne	9,20	15,49

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie bez miasta Poznania*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 76, s. 274–275, tab. 28; s. 125, tab. 22; s. 150, tab. 24; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Poznań*, „Statystyka Polski” [Warszawa] ser. C, 1938, z. 74, s. 24, tab. 19; s. 25, tab. 24; s. 26–27, tab. 28 (obliczenia własne).

Tabela 5

Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa poznańskiego w 1931 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	8,56	8,48
Drobni posiadacze	37,88	40,38
Pracownicy umysłowi	2,47	2,38
Robotnicy i chałupnicy	46,86	44,55
Niewiadome stanowisko społeczne	4,23	4,21

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie bez miasta Poznania*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 76, s. 310–311, tab. 28; s. 126, tab. 22; s. 150, tab. 24 (obliczenia własne).

W miastach (tab. 3) w przypadku całej ludności proporcje pozostały właściwie zbliżone do stanu z 1921 r., choć odnotować należy wyraźny spadek odsetek robotników i chałupników z 55,68 do 52,75% i dość znaczny wzrost pracowników umysłowych z 10,21 do poziomu 13,41%. Biorąc pod uwagę czynnych zawodowo widzimy, że zaszły dość duże zmiany. Nastąpił bowiem wyraźny wzrost grup robotników i chałupników z 46,32 do 53,85%, co oczywiście wiąże się z przyrostem liczebnym robotników w miastach. Widać także zwiększenie się udziału pracowników umysłowych, których odsetek wynosił aż 15,23, zamożnych i średniozamożnych posiadaczy oraz spadek wskaźnika drobnych posiadaczy.

W miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców (tab. 4) widoczny jest w odniesieniu do całej populacji, poza zdecydowaną przewagą robotników i chałupników, także znaczny udział pracowników umysłowych, który osiąga w tym przypadku poziom 16,99%. W obrębie samych tylko czynnych zawodowo umysłowych wskaźnik jest jeszcze większy i wynosi 17,13%, co zapewne wynika z faktu, że w miastach średnich i dużych występowały większe skupiska inteligencji i generalnie osób lepiej wykształconych. Zaznaczyć należy także, że w miastach wysoki był w 1931 r. wskaźnik osób o niewiadomym stanowisku społecznym, co można interpretować w ten sposób, że nie mała była tam grupa osób wchodzących w skład tzw. marginesu społecznego, bez stałego zajęcia i o trudnych do ustalenia dochodach.

Na wsi (tab. 5) w odniesieniu do wyników pierwszego powszechnego spisu struktura społeczna ludności była dość zbliżona. Zauważalny jest pewien wzrost drobnych posiadaczy w odniesieniu do całej ludności (z 35,61 do 37,88%), przy jednoczesnym dość znacznym spadku wskaźnika tej grupy społecznej u czynnych zawodowo (z 45,81 do 40,38%), co wskazuje na mniejszą aktywność zawodową w tej grupie społecznej, zapewne spowodowaną trwającym wówczas wielkim kryzysem gospodarczym.

Wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy był już nieco niższy w grupie czynnych i biernych zawodowo i znacznie wyższy w grupie ludności czynnej zawodowo, co oczywiście wynika ze wspomnianego wyżej awansu ekonomicznego części przedsiębiorców. W przypadku robotników i chałupników obserwujemy podobne zjawisko, choć u czynnych zawodowo przyrost ten jest nieznaczny. Udział pracowników umysłowych w gronie czynnych i biernych zawodowo spadł z 3,85 do 2,58%, natomiast w grupie czynnych zawodowo nieznacznie zwiększył się.

Na wsi wielkopolskiej wystąpił więc w latach 1921–1931, biorąc pod uwagę całą badaną populację, proces zwiększania się udziału tej jej części, która ekonomicznie związana była z prowadzeniem niedużych gospodarstw rolnych lub z pracą w rzemiośle bądź drobnym handlu i zmniejszania się udziału robotników i chałupników. Odwrotny proces zachodził u czynnych zawodowo, co może wynikać także z mniejszej aktywności zawodowej w rodzinach robotniczych, związanej z ich sytuacją ekonomiczną i, mimo wszystko, lepszej kondycji finansowej rodzin drobnych posiadaczy, a także dekoniunktury gospodarczej z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych XX w.

Struktura społeczna województwa poznańskiego w świetle powszechnych spisów ludności z okresu dwudziestolecia międzywojennego wykazuje więc cechy typowe dla dość dobrze rozwiniętych gospodarczo regionów o jednak zdecydowanie rolniczym, względnie rolniczo-handlowym, charakterze.

Dość liczna jest tu grupa zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, która w skali całego województwa stopniowo wzrastała. W jeszcze większym stopniu umocniła się grupa pracowników umysłowych, co było zapewne rezultatem rozwoju cywilizacyjnego województwa poznańskiego i występowało na całym obszarze II Rzeczypospolitej. W przypadku drobnych posiadaczy możemy stwierdzić, że grupa ta *de facto* nie powiększała się, a nawet wskaźnik jej części czynnej zawodowo malał, co było zapewne wynikiem upadku pewnej części gospodarstw rolnych, małych sklepów czy warsztatów rzemieślniczych.

Na obszarze województwa poznańskiego z wyjątkiem jedyne dużego miasta, czyli Poznania (gdzie ulokowany był przemysł) i miast średniej wielkości, liczących powyżej 20 tys. mieszkańców – mających charakter handlowo-rzemieślniczy, występowała struktura społeczna typowa dla tego rodzaju obszarów. Podkreślić należy, że w okresie międzyspisowym nastąpił wzrost udziału w tym województwie klasy średniej, pracowników umysłowych i tych grup mieszkańców, które ekonomicznie powiązane były z przemysłem, rzemiosłem i nowoczesnym rolnictwem, co niewątpliwie świadczy o awansie cywilizacyjnym obszaru.

Województwo poznańskie na tle byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego, a w szczególności wschodnich kresów, wyróżniało się nowocześniejszą stratyfikacją społeczną, było więc pod tym względem bardziej zbliżone do Niemiec i innych rozwiniętych krajów europejskich aniżeli do krajów Europy Środkowowschodniej czy

Balkan. Na podkreślenie zasługuje fakt, że mające inną niż województwa lepiej uprzemysłowione, strukturę gospodarczą województwo poznańskie miało skład społeczny dość zbliżony, co wynika głównie z faktu posiadania przez nie nowoczesnego, wysoko rozwiniętego rolnictwa.